

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ КОНОТАЦІЇ ВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО МИСЛИТЕЛЯ

Стаття присвячена дослідженню правових аспектів філософського вчення Григорія Сковороди. Попри всю парадоксальність і символізм філософського учення Сковороди, пошук морально-релігійної основи в усіх суспільних явищах, а отже і правових, і державних робить його одним із найбільш оригінальних adeptів природно-правового розуміння права. І в цьому вбачаємо певну спадковість (при всій оригінальності, самобутності й набагато більшій масштабності особистості) поглядам М. Козачинського.

Саме серце є головним у досягненні спорідненості («сродності») – відповідності між внутрішнім і зовнішнім, між Богом і «твар'ю». І хоча Сковорода не користувався поняттями природного права і позитивного права, відповідність другого першому (тобто правовий закон), як видається, і є спорідненістю. Мислитель поєднує розум, серце і дію в одне: «...серце є думок безодня... думки – насіння і джерело діям». Про прихильність Сковороди до природноправового розуміння свідчить, зокрема, те, що дві натури в людині проявляються і у наявності двох законів (слід за аналогією розуміти внутрішнього – природного і зовнішнього – людського, позитивного).

Через категорію спорідненості у Сковороди фактично втілюються ідеї, суголосні західним раціоналістичним концептам справедливості та моральної автономії особистості. Вони отримали прояв через поняття «споріднена праця». Спорідненість кожної людини проявляється у спорідненій праці, що робить її щасливою, а суспільство – гармонійним. Споріднена праця є наслідком забезпечення справедливості у суспільстві, а вона втілюється через право.

Віра в знання, в гуманізм, в природу людини та її удосконалення – все це дає підстави віднести вчення Сковороди до Просвітництва, причому не лише українського, а й європейського. Раціоналістична складова, розуміння єдності людини і світу, пошук гармонізації індивіда і суспільства є аргументами на користь твердження, що саме з Сковороди починається українська класична філософія (у тому числі філософія права). Містицизм, символізм й особливо інтуїтивізм вчення Сковороди в окремих аспектах виходять за межі навіть класичної філософії (зокрема філософії права), а отже, мають риси, притаманні некласичній філософії й філософії права ХХ століття.

Містичне, духовне для Сковороди невід'ємне від раціонального, звідси – той самий «розум серця», який створює єдність психоемоційного та інтелектуально-раціонального начал у людині й розумінні змісту права або природного права. Мислитель не зупинявся на особливостях філософського обґрунтування саме права. Вчення про дві натури і три світи поруч із чітким усвідомленням неправового характеру позитивного казуїстичного права часів Сковороди з його інквізиційним процесом, писемністю і закритістю процедури, а також становістю, створювали оригінальне уявлення мислителя про справедливість і правду як основу права.

Ключові слова: Григорій Сковорода, філософія, мораль, право, природне право, закон.

3 грудня 2022 року, в умовах війни і необхідності вижити, зберегтись і перемогти під вогнем жорстокого і підступного ворога, відзначає Україна 300-річчя з дня народження одного із найвеличніших своїх синів, особистості, яка прославила її на увесь світ – Григорія Савича Сковороди (1722 – 1794).

Звичайно, Сковорода не був правником, його цікавив закон Божий значно більше, ніж людський, моральний – ніж юридичний. Втім, правові питання, як видається, обійти він не міг. Правда і справедливість – це поняття, якими оперує будь-яка філософія поза межами філософії природи. Саме під кутом зору онтологічної картини права як ідеального світу ми й спробуємо поглянути на вчення Григорія Сковороди.

Світова Сквородіана нараховує, як видається, сотні, якщо не тисячі творів. Те, що Скворода не створив власної раціоналістичної філософської системи, подібно Канту чи Гегелю, не применшує масштабність всесвітнього значення його поглядів на світ, людину і Бога. І та частина праць вітчизняних і зарубіжних науковців, яка присвячена філософській (з позицій, звичайно, світської філософії) спадщині мислителя, не могла обійти увагою питання добра і зла, регулювання відносин між людьми, їх поведінки, саморегулювання поведінки людини та її відносин з іншими людьми, зі світом, найкращого співжиття людей.

Про Сквороду писав Д. Багалій [Багалій, 1926], праці про мислителя створювалися і поза української наукою [Ерн, 2000]. Серед авторів, які торкалися питань суспільно-політичних і зокрема політико-правових поглядів Сквороди, можемо назвати передусім Д. Чижевського [Чижевський, 1992, Чижевський, 2004]. Останніми роками варто відзначити й ґрунтовну статтю С. Жданенка та С. Максимова саме про філософсько-правові погляди мандрівного філософа [Жданенко, Максимов, 2016]. В сучасних виданнях також зустрічаємо звернення до проблематики суспільного ідеалу Сквороди [Донченко, 2021, Боева, 2013, Ключ, 2015, Осетрова, 2017, Шаповалова, 2013].

Разом з тим, спеціального дослідження саме філософсько-правових поглядів Григорія Сквороди, правових аспектів його філософського вчення на цей час не створено. Спроба розкрити вказані питання у обсязі статті і є метою дослідницької роботи авторів.

Право, як правило, у нашому суспільстві розглядається як винятково раціоналістичне явище. Суворі логіка, формальна визначеність, домінування форми над змістом (що призводить часом до втрати цього самого змісту) – усе це в свідомості широкого кола співгромадян робить правові явища і процеси не лише винятково раціоналістичними, а й прагматичними. Годі й говорити, що все це – пережитки радянського легізму, який у «шатах» класового підходу, класової доцільності насправді набув гострого легістсько-позитивістського виразу: право розглядалося як формально закріплена воля переможного класу, засіб класового панування. Прагнення досягти розуміння змісту права лише в останні десятиліття повернули вітчизняне правознавство до скарбниць світового філософсько-правового знання. Виявляється, що людство вже багато століть навіть зусиллями найздібніших своїх представників не може дійти згоди щодо єдиного і неспростовного визначення права, щодо проблеми співвідношення права і закону, моралі й права, свободи і справедливості. Вони належать до числа одвічних, і визначають езотеричність сутності права.

Філософія Сквороди – перший етап розвитку української філософії серця. У юні роки, в перший період навчання обдарованого вихідця з козацької родини на Полтавщині у Києво-Могилянській академії він зазнав впливу префекта академії Мануїла Козачинського (1699 – 1755). Його можна вважати одним із перших представників поглядів, близьких до Просвітництва, в українській філософській думці. Його ім'я не є настільки відомим, як імена інших українських мислителів XVIII століття (Я. Козельський, С. Десницький), однак, глибина пізнань і оригінальність поглядів звертають на себе увагу. Тому, як видається, розуміння права Козачинським є важливим чинником генези поглядів Сквороди на право і державу. Творчість Козачинського носить, по-своєму, перехідний характер – від пізньої схоластики до раннього Просвітництва [Стратій, 2002, с. 100]. В основі розуміння будь-якого права Козачинський бачив природний закон. Його сутність – у забезпеченні спільного блага людей, а воно полягає у свободі. Свобода розуміється як необхідна умова реалізації природних прав людини, розвитку її здібностей, що єдине й може забезпечити досягнення спільного блага. Тому Козачинського можемо вважати першопрохідцем українського ранньоліберального погляду на право і державу. Індивідуальна свобода та пізнання створюють передумови для розуміння гідності людини. Бачення ним природного права відповідає підходам Гроція, Гоббса, Спінози, Пуфендорфа, Локка. На ґрунті природного права формується і розвивається право

позитивне, штучне явище, створене державою, уособленою в монархії правителем. Воно є вторинним і похідним щодо природного права. Природа людини та її розумність здатні бути найвищими суддями дій як людини, так і суспільства в цілому. Природним станом людини є не первісний, досуспільний і додержавний (як у Гоббса та Спінози), а саме громадянський стан, який підсилює дію природного закону. Тому при укладенні суспільного договору індивіди не можуть позбавлятися природних прав, до яких Козачинський відносив право на життя, право приватної власності й право вибору [Стратій, 2002, с.101]. Отже, бачимо, що один із учителів Сковороди поділяв погляди Локка щодо вроджених і невідчужуваних прав людини. Це не могло не відобразитися на правовій свідомості найкрупнішого українського мислителя XVIII століття.

Попри всю парадоксальність і символізм філософського учення Сковороди пошук морально-релігійної основи в усіх суспільних явищах, а отже і правових, і державних робить його одним із найбільш оригінальних адептів природно-правового розуміння права. І в цьому вбачаємо певну спадковість (при всій оригінальності, самобутності й набагато більшій масштабності особистості) поглядам Козачинського. Аналізуючи погляди Сковороди на справедливість, свободу, мораль, право, закон ми керуємося передусім його власними текстами (дуже непростими, зазначимо, для сприйняття, особливо сучасною людиною, нехай і освіченою, але незнайомою в такій мірі з символічним світом Біблії й особливостями образів і знаків мислення XVIII століття).

Державно-правові погляди викладені Сковородою як у філософських, богословських трактатах, так і художніх творах: «Вступні двері до християнської добронравності», «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе», «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті (товариська розмова про душевний мир)», «Сад божественних пісень» та інші.

Для його мислення характерними були: образність, діалектика суджень, універсалізм. Він долав станові, релігійні, соціально-майнові, юридично-статусні, культурно-національні обмеження; філософа цікавили людина, суспільство, всесвіт, щастя. Тому погляди Сковороди на право і державу неможливо відділити від його загальнофілософського бачення світу і людини в ньому, його етичного вчення. В основі лежить концепція двох натур і трьох світів. Теологізм і містицизм поглядів Сковороди утруднює порівняння його ідей із поглядами провідних філософів того часу, але певна подібність простежується.

Концепція двох натур вказує, що світ і всі явища у ньому мають одночасно внутрішній зміст і зовнішній вираз. Очевидно, спостерігаємо тут вплив вчення Аристотеля про матерію і форму та світ як ієрархію форм. Але Сковорода йде далі; так виникає діалектична єдність двох натур (по суті змісту й форми): Бог і твар (тобто створене ним); невидима натура і видима натура; внутрішня натура і натура зовнішня: «Весь світ складається з двох натур: одна – видима, друга – невидима. Видима натура називається Твар, а невидима – Бог»¹ [Сковорода, 2011, с. 214]. Як видається, концепція двох натур є підставою для формування оригінальної природно-правової теорії (право видиме – позитивне, право невидиме – природне). Тоді, за Сковородою (можемо вважати, хоча подібних чітких формулювань у нього не зустрічаємо), право природне є Божим установленням щодо справедливості, натурою внутрішньою, а право позитивне, воле встановлене («творене») – «твар'ю», натурою зовнішньою. Таким чином, створюється підґрунтя для розуміння права за Сковородою. На місце природного права він ставить сутність права, Божий Закон, тобто справедливість і моральність, фактично повторюючи думку багатьох теологічних мислителів щодо співвідношення права і моралі (від Аврелія Августина до Мартіна Лютера і далі): «Хто полонився Нею², той є вищим за Закони Цивільні, самим управляється Богом» [Сковорода, 2011, с. 177].

¹ Переклад сучасною українською мовою – автори.

² Дружною; справжня дружба для Сковороди є взірцем і високої моралі, й етики.

Щодо обґрунтування права в сучасному сенсі філософською основою стає також концепція трьох світів. Це три види буття: великий світ (макрокосм), малий світ (мікрокосм), символічний світ (Біблія) [Сковорода, 2011, с. 943]. Святе Письмо створює єдино можливий спосіб для пізнання і макрокосму, і мікрокосму. Ці три світи існують паралельно, і мають паралельну ж структуру. Відтак, людина, пізнаючи за допомогою Біблії, саму себе, пізнає тим самим й зовнішній світ [див.: Сковорода, 2011, с. 739-747]. Отже, у розумінні Святого Письма як окремого світу, вчення Сковороди подібне до класичного схоластичного теологічного природно-правового вчення Томи Аквінського. Знову-таки, сучасного трактування онтологічних проблем права у творчості Сковороди ми не зустрічаємо і не можемо зустріти, але інтуїтивна загальна відповідність простежується.

Ідея права як рівень і форма буття права співвідноситься з мікрокосмом, оскільки твориться у свідомості й розумі людини; буття права як система норм (вірніше формалізованих принципів і норм) можна співвіднести з символічним світом (адже Біблія також містить приписи – Закон Божий); буття ж права як сукупність правових відносин, правова реальність, дія права у суспільстві – може відповідати категорії макрокосму, тим відносинам, які складаються зовні людини, у тому числі її із зовнішнім світом.

Мета існування людей – пізнання істини через пізнання себе способами, вказаними у Біблії: «...істинне око і віра – все одне» [Сковорода, 2011, с. 238]. Будь-яка свідомо діяльність людини в сфері права має під собою епістемологічну основу; чи то нормотворення, чи правозастосування, чи встановлення істини в ході відправлення правосуддя – все це різні форми пізнання права. Мислитель закликає: «Не за Гаманцем суди Скарб, Праведний Суд суди» [Сковорода, 2011, с. 154]. «Гаманець» як джерело соціальної нерівності людей, у тому числі правової, викликає несприйняття Сковороди. Так само ним сприймається і невідповідний особистим якостям «чин», що призводить до зловживання посадою, зокрема і в юридичній сфері: «...проламуватися крізь цивільні закони» [Сковорода, 2011, с. 174]. Однією з найбільш дошкульних суспільних вад мислитель вважав саме «нечестивий суд».

Видима і невидима натура в людині – це «...тіло земляне і тіло духовне...» [Сковорода, 2011, с. 214]. Останнє, за Сковородою, зосереджене у серці людини: «Всяк єсть тим, чие Серце в ньому» [Сковорода, 2011, с. 232]. Звідси – філософія серця (кордоцентризм), і обґрунтування з її позицій права і держави. Цей філософсько-правовий напрям став надбанням і особливістю власне української філософської думки. Започаткований Сковородою, він отримав розвиток у подальшому (див., наприклад, філософське обґрунтування права і держави П. Юркевичем).

Сутність «розуму серця» Сковорода (а отже, виходячи з розумної природи людини за класичними модерними природно-правовими теоріями, й сутність та джерело природного права як справедливості й свободи) визначає наступним чином: «...Думка є головною нашою ТОЧКОЮ... А відтак Вона часто і Серцем називається... ..Наша Думка – то головна наша ЛЮДИНА. У ній-то ми і полягаємо. ...Щоби в нас Серце і Думка одна була» [Сковорода, 2011, с. 236]. Зовнішні прояви людини ще не є її сутністю (як, вочевидь, і позитивне право не вичерпує змісту права): «...Істинною Людиною є Серце в Людині...» [Сковорода, 2011, с. 247].

Розум серця також становить, як можна зрозуміти з текстів Сковороди, зміст природного права як справедливості й правди. Мислитель розрізняє право і закон, і формальну визначеність норм не вважає головним атрибутом права: «Є, що вважається правим, а істотою криве. ... Якщо Закоулок веде до Правоти, по Кінцю своєму правий є» [Сковорода, 2011, с. 427]. Слідування лише формальному позитивному закону й ігнорування справедливості як змісту природного права фактично може призвести до зловживання правом: «Ябедник із тих же Законів ... не мед, але отруту висмоктує...» [Сковорода, 2011, с. 455]. Природне право є співрозмірним з мораллю, оскільки для Сковороди домінують закон релігійний і моральний над позитивним (людським, волевстановленим). Мислитель надає наступний перелік моральних чеснот, які

мають лежати в основі правових відносин і правового регулювання: «Доброзичливість, незлобність, схильність, лагідність, нелицемірство, благонадійність, безпека, задоволення, кураж...» [Сковорода, 2011, с. 221]. Справедливість і правда – суть те саме. Вони мають бути невід'ємною складовою, основою і системи права, і держави: «Правда стверджує Престоли сильних і володіє народами» [Сковорода, 2011, с. 403].

Можна також стверджувати, що Сковорода спирався на ідею Платона про те, що кожен має займатися своєю справою. Центром вчення Сковороди є концепція спорідненості («сродності»). У ній також проявляється кордоцентризм – адже спорідненість це те, що відповідає велінням серця людини. «Серце» і є людиною духовною, сутнісно особистості. Воно є основою раціональності, право сприймається не тільки, не стільки розумом, скільки серцем, інтуїтивно й емоційно. Подібна ж ідея через століття була генерована, отримала розвиток і набула вигляду цілісної доктрини у психологічній теорії права Л. Петражицького. З цієї точки зору серце, поруч із розумом, стає суб'єктом пізнання, причому основним. Лише проникаючи у серце людини, знання стає справжнім. Це стосується і пізнання права як основи праворозуміння і правової свідомості (висловлюючись сучасною мовою).

Саме серце є головним у досягненні спорідненості («сродності») – відповідності між внутрішнім і зовнішнім, між Богом і «твар'ю». І хоч Сковорода, нагадаємо, не користувався поняттями природного права і позитивного права, відповідність другого першому (тобто правовий закон), як видається, і є спорідненістю. Мислитель поєднує розум, серце і дію в одне: «...серце є думок безодня... думки – насіння і джерело діям» [Сковорода, 2011, с. 682]. Про прихильність Сковороди до природноправового розуміння свідчить, зокрема, те, що дві натури в людині проявляються і у наявності двох законів (слід за аналогією розуміти внутрішнього – природного і зовнішнього – людського, позитивного) [Сковорода, 2011, с. 1355]. Природний закон визначається мислителем наступним чином: «...Око і Душа є навчитися Життя жити порядне, основане на Законі Віри і Страху Божия, як на найголовнішому Пункті. Цей Пункт є Підстава і Джерело, що народжує струмки Цивільних Законів» [Сковорода, 2011, с. 163]. Закон віри і страх Божий – це не лише Божа воля в основі природного права, це й слідування їм, а отже, мораль і моральність.

Через категорію спорідненості у Сковороди фактично втілюються ідеї, відповідні західним раціоналістичним концептам справедливості та моральної автономії особистості. Вони отримали прояв через поняття «споріднена праця» [Сковорода, 2011, с. 653]. Спорідненість кожної людини проявляється у спорідненій праці, що робить її щасливою, а суспільство – гармонійним. Споріднена праця є наслідком забезпечення справедливості у суспільстві, а вона втілюється через право. У розумінні поділу спорідненої праці на види також бачимо ознайомлення (якщо не вплив) з вченням Платона щодо станового поділу в його ідеальній державі. Мається на увазі «сродність» до хліборобства («хлібопашества»), «сродність» до воїнства, «сродність» до богослів'я (своєрідний відповідник у Платона – філософи або мудреці). Професійна юриспруденція також відноситься Сковородою до різновидів спорідненої праці. Мислитель вкладає в уста одного із героїв свого чи не найвідомішого філософського діалогу «Розмова, названа Алфавіт, або Буквар Світу» таку думку: «Я не воїн. Я Законник. Цивільні Закони знати – то моя справа» [Сковорода, 2011, с. 671].

З категорією спорідненості нерозривно пов'язане, витікає з неї поняття «нерівної рівності» як властивості справедливості й права. Саме його формулювання підтверджує діалектичність мислення Сковороди. Кожна людина рівна іншій, але має різні здібності, різну міру спорідненості (очевидно, у першу чергу!) праці, й це призводить до фактичної нерівності, але ґрунтованої на формальній рівності. Фактична рівність оцінюється ним як «дурна». Нерівна рівність – це прояв індивідуальності людини, міра її свободи. Схильний до образного мислення, Сковорода формулював її так: «Бог ... подібний до ... фонтану, що наповняє різні сосуди за їх ємністю. А над фонтаном напис: *нерівна усім рівність*... До меншого сосуду менше потрапляє, але втім він рівний з більшим, що обоє однаково

повні» [Сковорода, 2011, с. 669]. При цьому менше всього під рівністю чи нерівністю Сковорода вбачав майновий стан. Його більше цікавлять питання духовності, свободи, гідності: «Здоровий хлібороб щасливіший від хворого царя. Ні, він кращий навіть від здорового царя» [Сковорода, 2011, с. 1120]. Рівність для мислителя полягає не у майновій площині. Не йдеться, вочевидь, і про формально-правову рівність. Тут – рівність перед Богом, а можливість виділитися серед інших – моральні чесноти та розум: «Вас Бог обдарував ґрунтами, але раптом може те пропасти / А мій жереб з голяками, але Бог мудрості дав частину» [Сковорода, 2011, с. 76].

Таким чином, нерівна рівність зовсім не те саме, що суспільна нерівність. Перша відображає «внутрішню» людину, а друга «зовнішню». У останньому випадку панують походження, станова належність, багатство. Все це Сковорода засуджує й навіть висміює у своїх славетних «Байках харківських».

Спорідненість («сродність») праці – це шлях до встановлення ідеального суспільства, а отже й ідеальної держави, яка б відповідала християнським цінностям, ладу ранньохристиянських громад. Основа суспільства – правда – тобто справедливість, а отже, і природне право. У ньому кожен є «...справедливий і миролюбивий Громадянин...» [Сковорода, 2011, с. 680]. Держава повинна ґрунтуватися на самоврядних засадах (республіка) і високій духовності громадян (вищості, «горньості»). Це і є «горня республіка» або «християнська держава» [Див.: Сковорода, 2011, с. 790 та ін.]. Це – своєрідна утопія, створена Сковородою. Тут існує майнова рівність, але це не суперечить, як видається, концепції «нерівної рівності», адже горня республіка – це ідеальна держава майбутнього, тобто того часу, коли всі її громадяни досягли спорідненості, займаються спорідненою працею, тобто пізнали себе і Бога, виконали пораду мислителя робити те, до чого народжений, бути справедливим і миролюбним громадянином. Тоді вони можуть бути рівними і формально, і фактично. Закони в ній також справедливі, споріднені, тобто правові, висловлюючись сучасною мовою. Вони забезпечують права громадян, які живуть між собою у християнській любові. Якою ж далекою від справжнього права, від справедливості й свободи є професійна діяльність сучасних Сковороді юристів! Їх «роботу» з позитивним правом, формалізм і догматизм мислитель зображує лаконічно й вельми критично: «Буде на свій тон юриста права» [Сковорода, 2011, с. 60].

Споріднена («сродна») праця відповідає свободі людини. Вона виявляється, знову ж таки, через самопізнання за допомогою вивчення Святого Письма. Свобода належить, за Сковородою, до найвищих цінностей у світі, у людському житті. Мирське багатство, «злато» не можна й порівнювати за суспільною цінністю з «вольністю» (називає його болотом). Свобода – явище передусім духовне [Сковорода, 2011, с. 791]. Державний лад, державний механізм мають бути побудовані логічно і продумано, відповідно до певної «моделі», яка забезпечує правовий порядок: «...Вона, по всіх членах політичного корпусу, що із людей ... складається ... робить його твердим, мирним і благополучним» [Сковорода, 2011, с. 216].

Думається, Сковорода усвідомлював віддаленість, якщо не нездійсненність виношеного ним суспільного ідеалу. Серед реальних правителів він виділяв тих, хто прагнув свободи – як індивідуальної, так і суспільної, свободи і самовизначення нації, передусім української. Національну свідомість, український патріотизм мислителя поза сумнівом, достатньо пригадати славнозвісні віршовані рядки про Б. Хмельницького та очолювану ним визвольну боротьбу: «Будь славен вовік, о муже ізбранне, Вольності отче, герою Богдане!» [Сковорода, 2011, с. 116].

Таким чином, масштабність і глибина поглядів Сковороди на право і державу, його обізнаність із надбанням попередньої державно-правової думки у світі дозволили йому створити оригінальне, хоч і не формалізоване в систему, філософсько-правове вчення. Вчення Сковороди (вірніше, сукупність поглядів, оскільки єдиної універсальної філософської системи він не створив – та й не ставив перед собою такого завдання) важко

класифікувати в силу його масштабності й того, що мислитель, принаймні у своєму суспільстві, реально випередив час.

Віра в знання, в гуманізм, в природу людини та її удосконалення – все це дає підстави віднести вчення Сковороди до Просвітництва, причому не лише українського, а і європейського. Раціоналістична складова, розуміння єдності людини і світу, пошук гармонізації індивіда і суспільства – є аргументами на користь твердження, що саме з Сковороди починається українська класична філософія (у тому числі філософія права). Містицизм, символізм й особливо інтуїтивізм вчення Сковороди в окремих аспектах виходять за межі навіть класичної філософії (зокрема філософії права), а отже, мають риси, притаманні некласичній філософії й філософії права ХХ століття.

Містичне, духовне для Сковороди невід’ємне від раціонального, звідси – той самий «розум серця», який створює єдність психоемоційного та інтелектуально-раціонального начал у людині й розумінні змісту права або природного права. Мислитель не зупинявся на особливостях філософського обґрунтування саме права, але вчення про дві натури і три світи поруч із чітким усвідомленням неправового характеру сучасного Сковороді позитивного казуїстичного права з його інквізиційним процесом, письмовістю і закритістю процедури, становістю, створювали оригінальне уявлення мислителя про справедливість і правду як основу права.

Те, що Сковорода був добре знайомий з працями творців перших природно-правових теорій Платона і Аристотеля, з теологічними природно-правовими вченнями (наприклад, Аврелія Августина), з природно-правовими вченнями Просвітництва (достатньо згадати його вчителя М. Козачинського) обумовило особливості його юснатуралістичного бачення і розуміння права. Йому притаманні як класичні риси (справедливість, Божий закон, мораль як основа права), так і елементи розуміння права у наступному ХІХ і навіть ХХ столітті (символізм світу права, його належність до психоемоційної сфери поруч із моральною – «серце»). Погляди Сковороди на право підкреслюють значущість його вчення для України і світу, те, що багато в чому вони є позатемпоральними, такими, що відображають одвічні людські цінності у праві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Багалій Д. І. *Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода*. Б.м.: Держвидав України, 1926. 397 с.
- Боева Т. Українське державотворення та погляди Григорія Сковороди на державний устрій. *Схід*. 2013. №6. С.174-177.
- Донченко О. І. Система суспільно-політичних поглядів Г. Сковороди. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №3. С.15-19.
- Жданенко С. Б., Максимов С. І. Сковорода Григорій Савич. *Велика юридична енциклопедія*. у 20 т. Харків: Право, 2016. Т.2. Філософія права. С.778-782.
- Клюй А. І. Суспільно-політичний ідеал Г. С. Сковороди. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. №1. С.75-81.
- Осетрова О. Принцип «нерівної рівності» Г. С. Сковороди як філософська основа практичної соціальної роботи. *Український соціологічний журнал*. 2017. Т.17(1-2). С. 110-113.
- Сковорода Григорій. *Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Л. Ушкалова*. Харків; Едмонтон; Торонто: Майдан: Видавництво Канадського інституту Українських студій, 2011. 1400 с.
- Стратій Я. Козачинський Мануйло Олександрович. *Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник*. Київ: Пульсар, 2002. С.100-101.
- Чижевський Д. *Нариси з історії філософії на Україні*. Київ: Вид-во Орії при УКСП Кобза, 1992. 230 с.
- Чижевський Д. *Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Л. Ушкалова*. Харків: Прапор, 2004. 272 с.

Шаповалова А. Творчість Тараса Шевченка та філософія Григорія Сковороди: два виміри свободи. *Шевченкознавчі студії*. 2013. Вип. 16. С. 203-216. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Shs_2013_16_26

Эрн В. Ф. *Борьба за Логос. Г. Сковорода: жизнь и учение*. Минск: Харвест АСТ, 2000. 590 с.

Головко Олександр Миколайович

доктор юридичних наук, професор
проректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна
E-mail: oholovko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1459-5434>

Карпенко Іван Васильович

доктор філософських наук, професор, декан філософського факультету
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна
E-mail: i.v.karpenko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9425-149X>

Стаття надійшла до редакції: 11.10.2022

Схвалено до друку: 20.11.2022

HRYHORI SKOVORODA: PHILOSOPHICAL AND LEGAL CONNOTATIONS OF THE TEACHINGS OF THE UKRAINIAN THINKER

Holovko Oleksandr M.

Doctor of Legal Sciences, Professor
Vice-rector of V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svoboda sqr., 61022, Kharkiv, Ukraine
E-mail: oholovko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1459-5434>

Karpenko Ivan V.

D.Sc. in Philosophy, Professor
Dean of the Faculty of Philosophy
V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svoboda sqr., 61022, Kharkiv, Ukraine
E-mail: i.v.karpenko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9425-149X>

ABSTRACT

The article is devoted to the study of legal aspects of the philosophical teaching of Hryhori Skovoroda. Despite all the paradoxes and symbolism of Skovoroda's philosophical teaching, the search for a moral and religious basis in all social phenomena, and therefore both legal and state, makes him one of the most original adepts of the natural-legal understanding of the law. And in this, we see a certain heredity (with all the originality, originality, and much larger scale of the personality) of Kozachinsky's views.

The heart itself is the main thing in achieving kinship ('kinship') - correspondence between inner and outer, between God and 'creature'. And although Skovoroda did not use the concepts of natural law and positive law, the correspondence of the second to the first (that is, the legal law) seems to be a kinship. The thinker combines mind, heart, and action into one: "...the heart is the thought of the abyss...thoughts are the seed and source of actions". Skovoroda's attachment to natural law understanding is evidenced, in particular,

by the fact that two natures in a person are also manifested in the presence of two laws (the internal – natural and external – human, positive should be understood by analogy).

Through the category of kinship, Skovoroda implements ideas consistent with Western rationalist concepts of justice and moral autonomy of the individual. They were manifested through the concept of 'kindred work'. The kinship of each person is manifested in related work, which makes them happy, and society – harmonious. Kindred work is a consequence of ensuring justice in society, and it is embodied through law.

Belief in knowledge, in humanism, in human nature and its improvement – all this gives reason to attribute Skovoroda's teachings to the Enlightenment, and not only Ukrainian but also European. The rationalist component, the understanding of the unity of man and the world, and the search for the harmonization of the individual and society are arguments in favor of the statement that Ukrainian classical philosophy (including the philosophy of law) begins with Skovoroda. Mysticism, symbolism, and especially the intuitionism of Skovoroda's teaching in some aspects go beyond even classical philosophy (in particular, the philosophy of law), and therefore have features characteristic of non-classical philosophy and the philosophy of law of the 20th century.

For Skovoroda, the mystical and spiritual are inseparable from the rational, hence the same 'mind of the heart' that creates the unity of psycho-emotional and intellectual-rational principles in a person and the understanding of the content of law or natural law. The thinker did not dwell on the specifics of the philosophical justification of law itself. The doctrine of two natures and three worlds, along with a clear awareness of the non-legal nature of the positive casuistic law of Skovoroda's time with its inquisitorial process, written and closed procedure, as well as stability, created the thinker's original idea of justice and truth as the basis of law.

Keywords: *Skovoroda, philosophy, morality, law, natural law, law.*

REFERENCES

- Bahalii, D. I. (1926). *Ukraine's Wandering Philosopher Hr. Sav. Skovoroda*. B.m.: Derzhvydav Ukrainy. (In Ukrainian).
- Bojeva, T. (2013). Ukrainian state formation and Hryhorii Skovoroda's views on the state system. *Skebid*. 6, 174-177. (In Ukrainian).
- Donchenko, O. I. (2021). The System sociopolitical views of H. Skovoroda. *Juridical scientific and electronic journal*. 3, 15-19. (In Ukrainian).
- Zhdanenko, S. B., Maksymov S. I. (2016). Skovoroda Hryhorii Savych. *Great Ukrainian legal encyclopedia: in 20 t.* Kharkiv: Pravo. T.2. Philosophy of Law. pp.778-782. (In Ukrainian).
- Klyuy, A. I. (2015). Social-political ideal of G. S. Skovoroda. *The Journal of Dnipropetrovsk University*. 1, 75-81. (In Ukrainian).
- Osetrova, O. (2017). Principle «unequal equality» of H. S. Skovoroda as a philosophical basis of practical social work. *Ukrainian sociological journal*. 17(1-2), 110-113. (In Ukrainian).
- Skovoroda, Hryhorii. (2011). *A full academic collections of works* / ed. by. prof. L. Ushkalov. Kharkiv; Edmonton; Toronto: Majdan: Publishing Canadian Institute of Ukrainian Studies. (In Ukrainian).
- Stratij, Ja. (2002). Kozačinski Manuïl Oleksandrovych. *Philosophical thought in Ukraine: Bibliographic dictionary*. Kyiv: Puljsar, pp.100-101. (In Ukrainian).
- Chyzhevsky, D. (1992). *Essays on the history of philosophy in Ukraine*. Kyiv: Vyd-vo Orii pry UKSP Kobza. (In Ukrainian).
- Chyzhevsky, D. (2004). *Philosophy H. S. Skovoroda* / Ed. prof. L. Ushkalov. Kharkiv: Prapor. (In Ukrainian).
- Shapovalova, A. (2013). The Work of Taras Shevchenko and philosophy of Hryhorii Skovoroda: two dimensions of freedom. *Shevchenko studies*. 16, 203-216. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Shs_2013_16_26 (In Ukrainian).
- Ern, V. F. (2000). *Fight for the Logos. G. Skovoroda: life and teachings*. Mynsk: Kharvest AST. (In Russian).

Article arrived: 11.10.2022

Accepted: 20.11.2022